

Püsök Imola

HOVÁ LETT A BÁNYATÜNDÉR?

BÁNYÁSZKULTÚRA ÉS KAPITALIZMUS VERESPATAKON

Az erdélyi Érchegység bányászközösségeiben a bányatündér nagy hatalommal rendelkező lény: az arany őrzőjeként a fém után kutatók lelkébe lát, élet vagy halál felől dönthet. Tanulmányomban a folklór változásait a bányászat, a kitermelés politikai-gazdasági makrokontextusával együtt vizsgálom. Tim Ingold lakozás (dwelling) fogalmán keresztül a kultúra dinamikus, változó, társadalmi folyamatokban és kapcsolatokban létrejövő valóságát hangsúlyozom, mely ellentétben áll egy homogén, változatlan, dologszerű definícióval. A tájban lakozni annyit jelent, mint a szociális és ökológiai környezettel állandó kölcsönhatásban lenni, mely egy integratív, nem dichotóm (biológiai vagy materiális, szemben a szimbolikussal vagy imagináriussal) értelmezést feltételez. Írásom alapvetése, hogy a vâlva bãii Verespatakon a társadalmi imaginárius szerves részeként a társadalmi, ökológiai és gazdasági kapcsolatok aktív szereplője. Végigkövetem, ahogyan az elmúlt évszázad során a gazdasági-politikai makrokontextusok változásaival, valamint a termelési folyamatok módosulásával összhangban ezek a kapcsolatok átalakultak. Tevékenységei révén az elmúlt huszonöt évben a posztindusztriális valóságot megragadó helyi diskurzusokban a kanadai bányavállalat a bányatündérhez hasonlatos hatáskörökkel és hatalommal rendelkező entitássá vált. Taussig (2010 [1980]) dél-amerikai analizéséből inspirálódva a bányatündér háttérbe szorulását a vállalat környezettől elidegenítő tevékenységeire, a globalizáció és kapitalizmus folyamataira adott helyi válaszként értelmezem.

BEVEZETÉS

A vâlva bãii-t (a bánya szellemét) a verespataki beszélgetőtársak leginkább fehér ruhás nőként definiálják (...era o muiere în alb, care îți

făcea semne să mergi...¹). Alakja a román folklórban más női lényekéhez hasonlatos, köztük egyéb természeti egységek vagy jelenségek *vâlva*-i, a *iele* vagy a *sânziene* (erdőben élő lények). A román folklorisztika jelentőségteljesnek tartja a *vâlva băii* alakváltó képességét,² s e képességének lehet az eredménye, hogy míg a beszélgetések során a verespatakiak nőként definiálják, a konkrét találkozási történetekben a tárnák sötét mélyén dolgozó bányásznak leginkább más formákban, például hangok, fény, állatok (fekete macska, ló) vagy nagyszakállú apró öregember formájában jelenik meg.

Amikor az apám a bányában dolgozott, nem volt órája. A kakaskukorékolás ébresztette. S kukorékolt a kakas: egy kukorékolás egy órát jelent, kettő két órát... S nem figyelt. Valószínűleg túl korán ment, mert nem volt ott senki még. Ott ült egy kicsit a bánya bejáratánál, s egyszer csak arra eszmél, hogy valaki föltről kiabál neki: 'gyere ki!'. Amikor fölnézett, látja, hogy ott van egy kicsi szakállas ember. Azt mondja az: 'gyere velem!', s bemászott a sziklák (bulhe) közé: 'gyere utánam!'. Amikor apám látta, hogy az ember milyen kicsi, s befért azok a kövek közé, s rájött, hogy olyan kicsi ember nem létezhet, megijedt, s elkezdett szaladni. Megijedt attól a jelenségtől (arătanie), elkezdett szaladni, s hazáig szaladt. Később, amikor

1 „...egy fehérbe öltözött nő volt, aki intett, hogy kövesd...” (g.T., 68, Verespatak) Mivel Verespatak településein ma már a magyar származású római katolikus és unitárius lakosság sem tud magyarul (reformátusok már nincsenek), a terepmunka, az interjúk kizárólag románul zajlottak. Ezt a nyelvi-kulturális másságot jelölik a szövegben egyes román nyelvű interjúrészletek, jellegzetes verespataki szófordulatok, melyeket lábjegyzetben fordítok magyar nyelvre.

Az antropológiai anonimitás és a szerzői jogok érdekében, a továbbiakban a rövidebb, konkrét interjúkból vett idézeteket lábjegyzetben a beszélgetőtársak kódolt nevével, a lejegyzéskor jegyzett életkorával, valamint a gyűjtés helyével tüntetem fel.

2 Bár folklorisztikai szempontból nem vizsgálom a bányaszellem alakját, szükségét érzem, hogy röviden vázoljak néhány, a folklór szempontjából releváns adatot. A *vâlva băii* az aranyat őrző lény, a bánya szelleme. Leggyakrabban női alakjában említik (vö: Mureșan 2016). Bár a *vâlva* szónak nincs magyar megfelelője, mivel nyelvi formája női entitásra utal, s Mureșan (2016) tanulmánya absztraktjában francia nyelvre szintén *fée*-nek, azaz tündérnek fordítja, a magyar folklórtól enyhe variációt hangsúlyozandó, magam is bányatündérnek fordítottam. A román folklórban gyakran előforduló női szellemlények rokona lehet (vö: Magyar 2020). A magyarországi bányász folklórban a német folklórból átvett alak a bányarém, bányaszellem, bányatörp jelentheti a párhuzamot (vö. Nagy 1977).

*jöttek a bányásztársai, hívogatták egymást, s együtt mentek dolgozni, elmesélte nekik is.*³

Az erdélyi Érchegység bányász közösségeiben a bányatündér nagy hatalommal rendelkező lény, hiszen az arany őrzőjeként a fém után kutatók lelkébe lát, s annak élete vagy halála felől dönthet: elvezetheti egy gazdag aranylelőhelyre, vagy elveszejtheti a bánya balesetveszélyes, levegőtlen zugaiban. Verespatak és a hozzá tartozó falvak lakói évezredek óta a központi települést körülölelő hegyek aranyát bányásszák,⁴ s bár az évszázadok során (emberemlékezetben a 18. századtól, a Habsburg Birodalom idejétől) a termelés mikéntje a politikai-gazdasági makrokontextussal együtt változott, e gazdasági tevékenység és az arany jelenléte alapvetően meghatározta a környezetükkel és embertársaikkal, a tájjal és az anyaggal való intenzív interakcióikat. A bányatündérrel való találkozások tehát egyfelől az arany jelenlétét, másfelől pedig a gazdasági tevékenységekben a térrel és a tájjal való folyamatos párbeszédet feltételezték. A *válva băii* e találkozások által a helyi morális és gazdasági életben szerepet vállaló aktor, a mindennapi élet, azaz a társadalmi-kulturális imaginárius⁵ és a társadalmi-ökológiai kapcsolatok aktív szereplője. Legalábbis az volt. A helyi történetekben ugyanis az elmúlt harminc évben látszólag egyre inkább háttérbe szorult: a narratívákban, szófordulatokban érződik ugyan az arany ágenciája, azaz a bányatündér komplex társadalmi-ökológiai jelenléte (*Și așa, aurul nu stă în*

3 Interjúrészlet: tt.D., 63, Szarvaspatak.

4 Verespatak első írásos említése Kr.u. 131-re datálható, bányászati tevékenységekről a régészek viszont már a késő kőkorszaktól beszélnek. A mai községhez jelenleg tizenhat település tartozik, köztük terepmunkám helyszínei: Verespatak (Roșia Montană), Szarvaspatak (Corna), Bunta, Țarina és Bălmoșești. Ezek a falvak néptelenedtek el leginkább a tervezett bányászati projekt miatt. A 2001 és 2013 között zajló „nagy exodus” során a falvak 75-90%-a áttelepült vagy elköltözött (vö. Egresi 2011; Püsök 2018; Velicu 2012a, 2012b, 2014), ennek következtében Szarvaspatak ma kevesebb mint száz lelket számlál, Buntán három ember lakik, s Țarina és Bălmoșești falvakon is kevesebb mint tíz ház lakott.

5 Társadalmi-kulturális imaginárius alatt itt nem a mindennapi élettől elkülönülő (akár szimbolikus) réteget értek, hanem a később definiált ingoldi lakozás (dwelling) fogalom mentén a mindennapi élet lényegi részét képező valóságként definiálom, nem pedig a szimbolikus és materiális szinteket dichotóm módon szembeállító analitika egyik pólusaként.

*pământ...Cum de ce? Că vrea să iasă!*⁶), de a történetek előterébe, a gazdasági és társadalmi élet középpontjába annak a kanadai vállalatnak a tervei, aktivitásai és helyi hatásai kerültek, mely az 1990-es évek végén érkezett a településre. A bányavállalat az elavult technológiájú, immár veszteséggel működő állami üzem helyébe lépve, külszíni kitermeléssel, ciántechnológiával körülbelül tizenhat év alatt tervezte a teljes aranytartalékot kibányászni.⁷ Bár a bányászati projekt a helyi ellenállás és az országos tüntetések miatt mindeddig nem valósult meg, a vállalat a településre nehezedett, s több mint húsz éve a legkülönbözőbb tevékenységek révén a helyi gazdasági és társadalmi kapcsolatokba beépülve, a bányászat, a társadalmi és anyagi jólét ígéretével igyekezett a projekt útjában álló tényezőket megszüntetni. A viszonyok átalakulása során, a posztindusztriális empirikus valóságot megragadó helyi diskurzusokban a vállalat a bányatünderhez hasonlatos hatáskörökkel és hatalommal rendelkező entitássá vált. Direkt módon hatása van olyan ügyekre, melyek a helyi közösség szereplői számára a bizonytalanság forrásai; kezében tartja a (ki) termelési eszközöket és javakat; az egyének és a közösség jövője tőle és a megítélésétől függ; gyakorlatban a legtöbbször számára láthatatlan, hatásaiban viszont mindenki érzékeli; a róla való beszédet titoktartás és tabuk szabályozzák.

Michael Taussig *The Devil and Commodity Fetishism in South America* (1980) című monográfiájában kolumbiai és bolíviai paraszti közösségek proletarizációs folyamatát vizsgálja. Analízisében azokra a társadalmi-kulturális dinamikákra fókuszál, mely során a paraszti gazdálkodáshoz szervesen kapcsolódó „Földanyának” (*Pachamama*) bemutatott rítusok és áldozatok megritkultak, s inkább csak a háztartásban gazdálkodó nők gyakorlataiban maradtak hangsúlyosak. Ezzel a folyamattal párhuzamosan a bányákban és azok bejáratánál

6 „Az arany úgysem marad a földben... Hogy miért? Mert felszínre akar jönni!” (n.F., 84, Verespatak)

7 A Gabriel Resources Ltd. 1996-ban érkezett Verespatakra, 1997-ben már megalakult a Roşia Montană Gold Corporation, melyben a kanadai vállalat 80,69%-ban, a román állam pedig 19,31%-ban részvényes. A bányavállalat eredetileg a szocializmus alatt felhalmozott hordalék átdolgozására nyújtott be pályázatot, ami rövid időn belül arra változott, hogy huszonöt év alatt, Európa legnagyobb külszíni kifejlesztésű aranybányája létrehozásával a négy aranytartalékkal rendelkező hegyet (Cetate, Cărnic, Jig, Orlea) kitermeljék.

felállított ördögfétisszobroknak (*Tio*) bemutatott áldozatok pedig elszaporodtak. Taussig – részben Nash (1979) kutatására támaszkodó – elemzésében az adott komplex történelmi-társadalmi-globalizációs kontextusban az ördögírítusokat kapitalizmuskritikaként olvassa, mellyel a globális kapitalizmus elidegenítő, a helyi közösségek számára gyakran bénító hatásait, valamint az ebben a keretben definiálható társadalmi-kulturális struktúrák „furcsaságát” világitja meg (Taussig 2010 [1980]: xi-xiv).⁸

Tanulmányomban Taussig analíziséből inspirálódva azokat a verespataki társadalmi, gazdasági, kulturális, ökológiai változásokat vizsgálom, melyek következményeként az elmúlt harminc évben a posztoszocialista (Velicu 2012a, 2012b, 2014), globalizálódó (Alexandrescu 2020), dezindusztrializálódó (Egresi 2011; Püsök 2021) helyi társadalmi-ökológiai párbeszédéből a bányatündért, mint az aranyat, a hegyet birtokló és igazgató társadalmi, gazdasági, morális és ökológiai viszonyokban résztvevő entitást (a szocialista államot leváltva) kiszorította a kanadai bányavállalat. A helyi imaginárius e változásainak megértéséhez, először a kultúra antropológiai-elméleti fogalmát, a terminusnak a saját kutatásom szempontjából is releváns történetét és használatait tárgyalom közelebbről. Ennek kapcsán arra a következtetésre jutok, hogy a bányatündér verespataki vizsgálatához a kultúrának a folyamatot, a kapcsolati dinamikákat hangsúlyozó, azaz az ingoldi lakozás fogalma (Ingold 2000a, 2017) által is definiálható használata szükséges. Ezáltal egy olyan értelmezéssel gondolkozhatunk, melynek alapja az állandó és folyamatos kölcsönhatás. A kultúra tehát olyasmi, ami a társadalmi és ökológiai kapcsolatok *folyamataiban* elevenedik meg, nem pedig a biológiai és materiális létezésen túl szimbolikusan, az infrastruktúrát összefogó szuperstruktúráként – vagyis nem dichotómiákban – létezik.

A kultúra fogalmának tárgyalását követően a verespataki bányászathoz a mindennapi megélhetés és a lakozás huszadik, és huszone-

8 Ugyanakkor, a monográfia olyan diskurzusok kulturális hegemóniájára mutat rá, melyek a nyugati kapitalista modernitást egy evolúciós létra tetejére helyezik, különféle lokális életmódokat pedig premodernnek, archaikusnak tekintik (vö. Taussig 1987; Rapport és Overing 2000) És mint Taussig (1987) rámutat, ezek a diskurzusok az 1970-es években fellendülő marxista-antropológia elméleteit is meghatározták.

gyedik századi története (Püsök 2021) szempontjából különösen releváns termelési és ökológiai részleteit vázolom. E vázlat során végigkövetem azt a folyamatot, amely által az ércel és a bányatünderrel való dinamikus párbeszédbe a szocializmus során az állam beleszól, majd az államot felváltva, a dezindusztrializáció történelmi-társadalmi és gazdasági környezetében a kanadai bányavállalat válik hangadóvá. Ennek következtében, a vállalat jelenléte és ténykedései, a *Gold Corporation*-nek a táj és a társadalmi kapcsolatok fölötti tulajdonjogi és termelési monopóliuma válik elsődlegessé, az emberi és nem-emberi környezettel folytatott aktív viszony pedig elveszíti jelentőségét. Végül azt foglalom össze, ahogy a „kulturálisan élés” folyamatában, a környezeti és társadalmi kapcsolatok megbomlása által jellemzett posztindusztriális, prekárius modernitásban a kanadai bányavállalat jelenléte háttérbe szorítja a bányatünderét. Ez a folyamat ugyanakkor nem egy funkcionális vagy szimbolikus helyettesítés, hanem a globális kapitalizmussal folytatott párbeszéd egyik helyi formája; kulturális-ökológiai válasz a helyi gazdasági és fejlesztési lehetőségek lassan huszonöt éve tartó, a vállalat általi monopolizálására.

KULTÚRA ÉS A BÁNYATÜNDER

Tanulmányom analitikai középpontjába a *válva báii-t*, azaz a bányatünderét helyeztem. A másságnak, a bányászéletemódhoz kapcsolódó társadalmi imaginárius e különlegességének az előtérbe helyezése a verespatakiak (és tágabban a bányászközösségek) exotizálásának, tradicionalizálásának veszélyét, másfelől pedig – és ezt főként az örökségdiskurzusok, a turisztifikációs folyamatok kényszerítik ki – a kulturális elemek kulturális *termékként* való kommodifikációjának rizikóját hordozza magában. Mindkét esetben a probléma háttérében a kultúra olyan definíciói állnak, amelyek azt valamilyen körülhatárolható, objektíválható egységként vagy egységekként, meghatározható rendszerként vagy rendszerekként, értékelhető, hierarchizálható struktúrákként rögzítik (Rapport és Overing 2000; vö. Gupta és Ferguson 1997). A fogalom e rögzítettséget, állandóságot és (legalábbis bizonyos közösségek esetében) időtlenséget konnotáló használata összefonódik az antropológia gyarmati történetével, így a hatalmi

intézményekkel és a gyarmati politikákkal (Abu-Lughod 1991; Dirks, Eley és Ortner 1994; Rapport és Overing 2000), valamint azzal, hogy a kultúra más diszciplínák fogalomtárának része lett (Dirks, Eley és Ortner 1994). Az antropológián belüli újragondolásai így nem feltétlenül vannak hatással a rokontudományokban vagy az akadémiai közegen kívüli használatára, aminek egyik következménye bizonyos modernista diskurzusok hegemoniájának fennmaradása (Dirks, Eley és Ortner 1994: 4; Rapport és Overing 2000).

Az egyik ilyen diskurzus a hagyomány és a (technológiai) modernitás feltételezett ellentétére épül, mely (legalábbis részekben) ugyancsak a kultúrának vagy kultúráknak a kifeszített, statikus meghatározásán nyugszik (vö. Friedman 1994; Rapport és Overing 2000; vö. Taussig 2010 [1980]). Ebben a paradigmában, mely a másság hangsúlyozásával és exotizálásával jár együtt, a verespataki beszélgetőtársak narratíváiban megelevenedő bányász kultúra szemben vagy ellentétben áll nemcsak az iparosodáshoz és a globális kapitalizmushoz simuló modernításokkal és posztmodernításokkal (vö. Bauman 2000; Eriksen 2016; Latour 1999 [1993]; Taussig 2010 [1980], 1987), hanem egyben azzal a dinamikus alakuló valósággal is, mely a mindennapokban, a jelenben való lakozást (*dwelling*) jelenti (vö. Ingold 2000a, 2017; Rapport és Overing 2000). Hiszen ami fix, annak nem lehet időbelisége, a történetiség, a temporalitás pedig a lakozás, azaz a térben és szociális relációkban való létezés immanens tulajdonsága (Ingold 2000b, 2017).

A kultúra történelmi dimenziójának felismerése ugyanakkor a hatalom és kultúra (Dirks, Eley és Ortner 1994), a tér és a kultúra (Gupta és Ferguson 1997; Low és Lawrence-Zúñiga 2003), valamint a gyakorlat és kultúra (Friedman 1994; vö. Rapport és Overing 2000; Ortner 1984) kapcsolatának újragondolását vonta maga után. A fogalom által jelölt dinamikák kimerevítésének társadalmi-politikai implikációi jelentősek. Verespatakon egy statikus bányász kultúra képzete egyrészt a helyi közösségeknek a múlttól, a hagyományos tevékenységektől, az épített örökségtől való elidegenedését eredményezi, mely a dominánssá váló diskurzusokkal (örökség, turisztifikáció, környezetvédelem, UNESCO, fenntartható fejlesztés) szembeni ellenséges álláspontban vagy bizalmatlansági attitűdökben, de rosszabb esetben az azokkal való párbeszédképtelenségben, a diskurzu-

sokból való kiszorulásban is megnyilvánul. Ugyanis az örökségvédelmi narratívákkal szemben nehezebben artikulálhatók azok a veszteségek, melyek mindennapjaikat, társadalmi-kulturális lényegüket közvetve vagy közvetlen módon átalakították és hiányérzettel töltötték meg. Hiszen a Verespatak kapcsán folytatott örökség- vagy környezetvédelmi diskurzusok olyan kulturális elemek (potenciális) elvesztését és megmentésének a szükségét hangsúlyozzák, melyek már nem közvetlenül relevánsak a helyi társadalmi-kulturális folyamatokat tekintve. Valóban veszélyessé váltak, s akár össze is omlottak potenciálisan turisztifikálható római kori bányavajatok; az államosítás következtében a magántulajdonban lévő zúzómalmokat a 20. század közepén valóban összetörték, és a monarchiabeli bányászati infrastruktúrát átépítették a szocialista centralizált termelési modellnek megfelelően. Továbbá valóban nem „hagyományos” módszerekkel, vésővel és kalapáccsal bányásznak már, s nem az asszonyok és a gyermekek segédkeznek a kőhordásban, és valóban megszűnt a hajdani életritmus és életstílus, amit az örökség-narratívák a „bányásztájból” hiányolnak. A helyi beszélgetőtársak azonban először nem a romantikus állóképekről mesélnek. Ugyanis a szocialista utópisztikus infrastruktúra, mely a „hagyományos” bányászati táj helyére épült az állami bánya bezártával ugyancsak bomlásnak indult, s hatásaiban ez sokkal inkább érzékelhető a mindennapokban és a helyiek narratíváiban. A könnyen kommodifikálható képek, a múltba fagyasztott kultúra csak sokadik kérdés és kitartó erőszakoskodás nyomán kerül a felszínre. Nem véletlen, hogy – és ez messze nemcsak a verespataki tereptapasztalatok sajátossága – az emberek gyakran továbbküldik az antropológust egy, „a régi dolgokat jobban ismerő” személyhez. Az emberek a kezdeti esetlen kérdésekre („Mondja el az élettörténetét!”) elsősorban a társas és ökológiai viszonyok radikális átalakulásáról beszélnek (*Da ce să spun? A plecat lumea!*⁹). „Nincsenek emberek” (*nu mai sunt oameni*), „itt ház ház mellett volt” (*aici a fost casă lângă casă*). „Ránk telepszik az erdő” (*vine pădurea peste noi*), „jönnek a vaddisznók” (*vin mistreții*). „Már nem járunk a hegyre” (*nu mai mer'em pe deal*).

9 „Hát mit mondjak? Elmentek az emberek!” (t.J.I., 62, Szarvaspatak)

Hogyan válik a vázolt körülmények között mégis relevánssá a bányatündér, s hogyan kerülhető el, hogy a kulturális folyamatokból kiragadva exotikus, kommodifikálható képpé merevedjen? A válasz egy olyan analitikai perspektívában rejtőzhet, mely a kultúra egy cselekvésként, igeként definiálható fogalmára támaszkodik (Rapport és Overing 2000: 97; vö. Williams). Többek között Friedman (1994: 206–212) és Ingold (idézi Rapport és Overing 2000: 97; vö. Ingold 2000a, 2007, 2017) is a kultúrában való részvételt, a „kulturálisan élést” (*live culturally*), a lakozást (*dwelling*) mint a tájjal (beleértve az emberi és ökológiai kapcsolatokat) való dinamikus párbeszédet, nem pedig a „kulturákban létezést” definiálják a kultúra lényegeként. Ez az elméleti továbbgondolás ugyanakkor az antropológia részéről egy tudatos fellépés a kultúra fogalmának analitikai és politikai tárgyiasítása ellen (vö. Rapport és Overing 2000). Ezáltal a kultúra (vagy kulturák) időben, térben, kapcsolatokban kibontakozó folyamataiban, a lakozás dinamikájában és tevékenységeiben, nem pedig azok statikus háttereként vagy ellentétéként válik láthatóvá. A történetiségében kibontakozó „kulturálisan élés” megsejtése, dokumentálása és analízise azoknak a társadalmi és ökológiai kapcsolatoknak és dinamikáknak, azon történeti és térbeli összefüggéseknek, azoknak a cselekvéseknek, diskurzusoknak és rendszereknek a vizsgálatát feltételezi, melyek részt vesznek ezekben a folyamatokban.

Meglátásaim alapján a bányatündér, valamint a bányatündérrel fenntartott viszony és az azokról szóló narratívák is ilyen kapcsolódások, melyek párbeszédet teremtenek a jelen, a múlt és a jövő között azáltal, ahogyan általa a helyi szereplők a lakozás folyamatát, egyes részleteit és jelentőségeltjes aspektusait artikulálják. „Ezek csak mesék ... a bányatündérről. Öregek beszédei. (*Spuse din ästea bătrânești.*) [...] Nem tudom... Lehet, hogy tényleg megtörténtek” – mondja a verespataki g.T., aki rögtön aztán azzal az affektív tapasztalattal és elemzéssel folytatja, hogy suhanc korában este a bányajárat előtt elhaladva borzongtak, s hogy „vannak ilyenek...”¹⁰ A falu forgalmas utcájára nyíló bányajárat előtt való esti elhaladás a gyermekek számára, napközben a bányászoknak a mélybe való félelmetes leereszkedése, majd onnan szerencsés visszatérése, a szélsőséges történések

10 Beszélgetés: g.T., 68, Verespatak.

(balesetek, nagyobb aranylelőhelyek megtalálása) következtében lezajló egyéni és kollektív adaptációk mind olyan események vagy cselekvések, melyek folyamatában a bányatünder különböző formákban részt vesz. A konkrét családi vagy legendás találkozásörténetekhez kapcsolódva a *válva báii* tehát tapasztalati valóság is, mely a verespataki tájnak, és az itt zajló mindennapi kölcsönhatásoknak, az arany és a bányászat jelenlétének szerves része. Olyasmi, ami a verespataki kulturális-társadalmi imaginárius integráns elemeként olyan dinamikák szereplője, amely az ökológiai-társadalmi kapcsolatokban, az egyéni narratívákban, valamint az ércel, az arannyal, az anyaggal és az anyagiakkal való interakciók során aktualizálódik. A gyorsan változó, s főként a szocialista évtizedek, majd az 1989-es rendszerváltás után radikálisan átalakult gazdasági, társadalmi-kulturális és ökológiai kontextus tehát ennek a kapcsolatnak a mikéntjeire is kihatott.

A továbbiakban, azáltal, hogy a folyamatokra, a kontextusok alakulására, valamint a változó viszonyokra koncentrálok, igyekszem (a fenti gondolatmenettel összhangban) azt a hibát elkerülni, hogy a bányatünder és a róla szóló narratívákat kimerevített képekként a (bányász)kultúra egy szilárd, rögzített mozaikjának egzotikus darabjaként, érdekes folklórlényekként és -szövegekként írjam le.¹¹ Ehelyett arra törekszem, hogy a *válva báii*-t a lakozás fogalma által megragadható kultúra folyamatában (azaz a kulturálisan élésben), a társas és környezeti viszonyokban aktívan részt vevő szereplőként láttassam, s ilyen formában a háttérbe szorulását nem mint etnográfiai állóképek sorozatáról való fokozatos eltűnést értelmezsem, hanem mint a kapcsolati dinamikák módosulásának velejáróját.

BÁNYÁSZAT: ÉLETMÓD ÉS (KI)TERMELÉS

Verespatak egy szinte kétezer éve dokumentáltan létező *bányásztelepülés*, ma viszont már alig néhány maroknyi ember dolgozik bányában. Ezek az emberek a közeli „dombra” (*la deal*), a Roşia Poieni kül-

11 Ezt annak a tudatában teszem, hogy a társadalomtudományos „leírás” minden igyekezet ellenére is a rögzítés egy módja.

színi rézbányába vagy az ahhoz tartozó feldolgozóüzembe járnak két vagy három műszakban. A rézbánya területileg már Nagylupsa községhez tartozik, üzemeltetését pedig az abrudbányai CupruMin S.A. Abrud végzi. A bányászat, a bányák és a tárnák, az érc, a sziklák és bányászat révén fenntartott ökológiai kapcsolatok azonban még mindig összefonódnak a helyi szereplők életmódjával, s ez nemcsak a gyors iramban zöldülő bányászati táj, a bányászfolklór és a bányászatról (*băieșag*) keringő helyi történetek előidézte nosztalgiaézés miatt van így. Sokkal inkább azért, mert ma még a településen élő idős- és középkorú lakosság élettörténetei és az általuk elmondható településtörténet szervesen épülnek a mindennapi élet dinamikus, történetiségében kibontakozó folyamatába, aminek pedig részei a bányászat és a hozzá kapcsolódó tevékenységek és kapcsolatok (Püsök 2021; vö. Alexandrescu 2012, 2020; Velicu 2012a, 2014).

„Az apám/férjem bányásként dolgozott”, „az apám/férjem Verespatakon dolgozott”. E két kijelentést szinonimaként használják, s majdnem minden beszélgetőtársamtól elhangzott. Az idősebb férfiak és nők apjuk kapcsán azt mesélték, hogy az a magánbányák (*mine particulare*) egyikében napszámosként, vagy a saját bányájában dolgozott. A huszadik század közepi államosítás előtt ugyanis azok a családok, akik tehették, saját bányarészeket (*cuxe*) vásároltak, így az egyes bányák tulajdonjogilag a bányászokból és bányatulajdonosokból álló társulatokhoz tartoztak. Az ott talált aranyat saját kezűleg (vagy a gazdagabb tulajdonosok napszámosok alkalmazásával) bányászták ki, és saját tulajdonukban lévő zúzómalmokban (*șteamp*) maguk dolgozták fel. Úgy a zúzómalmok (melyből csak a szarvaspataki völgyben nem kevesebb, mint háromszáz volt), mint a bányarészek öröklődtek, s általában a család közösen munkálta meg az aranyat: míg a férfiak a bánya mélyén különféle technikákkal vájkáltak, addig a nőknek és gyermekeknek a köveket lovak és kosarak segítségével a malmokhoz való szállításában, valamint a zúzómalmok működtetésében volt szerepük. Bár a szegényebb családoknak nem minden esetben volt bányarészüik, zúzómalom szinte minden portán működött,¹² így a napszámban dolgozó bányászok is saját háztájukon

12 A település jellegzetes szerkezete, a patak völgyében hosszan kígyózó házak sora is ezzel magyarázható.

munkálták meg az ércet. A bányászok tehát állandó jelleggel kapcsolatban voltak a tájjal, a kőzetekkel, az arannyal, s ezen tevékenységek folyamataiban pedig a bányatünderrel is.

Ugyanehhez a korosztályhoz tartozó férfiak saját életútjuk narrálásakor már a szocialista állami bányában való munkáról beszéltek. Ez egyrészt a tulajdonjogok átrendeződésével (az összes bánya állami tulajdonba kerülése), másrészt az infrastruktúra teljes átépülésével (bányajáratok átrendezése, érchordó sínek és vagonok megépülése, zúzómalmok helyett központosított üzemi feldolgozás), harmadrészt pedig – az előző kettőből kifolyólag – a termelési folyamat átalakulásával (állami vállalat által fizetett többműszakos munkaidő) járt. Az állami bányában és a hozzá tartozó feldolgozó üzemben a szocializmus alatt szinte kizárólag a férfiak dolgoztak, a nők pedig többségében a háztartást, a háztáji gazdaságot igazgatták, vagy később a közeli városok könnyűipari vállalatainál dolgoztak. A bányászok ebben az időszakban már nem a teljes termelési folyamatot kísérték végig, hanem képzettségüknek megfelelően bizonyos munkafolyamatokban (vájárok, robbanástechikusok, mérnökök, sofőrök, üzemi munkások, gépkezelők és -szerelők, villanytechnikusok stb.) vettek részt, s csak a nap meghatározott szakaszaiban s változó mértékben voltak az arany közelében. Mindazonáltal, a tájjal és a kőzettel megmaradt egy állandó – ámbár az állami vállalat által mediált és ellenőrzött – kölcsönhatás. Megélhetésük még mindig erőteljesen függött a környezettel folytatott párbeszédétől: az anyag, a táj és az ökológiai kapcsolatok (beleértve a bányatünder) mindennapi tapintható közelségétől.

Ezzel radikális ellentétben van a kanadai bányavállalat megjelenése utáni időszak. A 2006-ban végleg megszüntetett állami bányát ugyanis már az 1990-es évek második felében fokozatosan leépítették, a negyvenöt év alattiak többsége tehát már soha nem is dolgozott a bányában. Így a rendszerváltás után néhány évvel a munkaerőpiacra kerülő fiatalok már csak nagyon szerencsés esetben kaptak helyben, s főként a bányában munkahelyet, így sokkal változatosabb pályát, gyakran prekárius életutat jártak be, szüleik generációjával szemben, ahol az apa még szinte mindig az állami bányában kereste az – általában népes – család kenyerét. A narratívák a termelés és életmód, valamint az ezeken a szinteken végbement változások kapcsán a tájjal való párbeszéd, az ökológiai és társadalmi kapcsolatok módo-

sulását, a környezettel folytatott dinamikus párbeszéd teljes átalakulását artikulálják.

Régen... Ez egy olyan falu volt, ahol bányászat volt, zúzómalmok voltak. Ez volt. [...] Itt végig a völgyben is voltak malmok, ott ahol van az a kis faházikó, ni, ott három rend zúzómalom volt! Nagyjából ezzel foglalkoztak itt az emberek: bánya és zúzómalom. Mezőgazdaszat nálunk... Az állatok! Mert gabona, ilyesmi nem lehetett. Ami épp a kertben a családnak megtermett. És ennyi. A nők háziasszonyok voltak, mert akkoriban az volt. Csak később, amikor Ceaușescu megnyitotta Abrudbányán a gyapotfonodát, akkor kezdtek el az asszonyok dolgozni járni. Abban az időben állami bánya volt. Mert azelőtt minden embernek, minden állampolgárnak saját... Aki gazdagabb volt két bányája, három bányája volt, akinek meg nem volt bányája, az napszámmal ment dolgozni a másokéba, fizették. Aztán szénnéért, az állatokhoz, s haza. Ennyi. [...] Igen, szarvaspataki vagyok, anyám is, apám is az volt. Apám bányában dolgozott, anyám háziasszony volt. Én szakközépiskolát végeztem, aztán a bányában dolgoztam villanyszerelőként, amíg nyugdíjba nem mentem. 1997-ben nyugdíjaztak negyvenvalahány évesen, azért, mert volt egy balesetem. Másként ötvenkét-ötvenöt évesen mentek nyugdíjba. Aki a föld alatt dolgozott, az negyvenöt. De régebben nem éltek sokat a férfiak. Negyven-negyvenöt évesen haltak meg szilikózisban. Az apám negyvenkettő. Kilencéves voltam.¹³

F.G. élettörténetének e részlete szemlélteti az 1948-as államosítás előtti és utáni életmódok ritmusát és átalakulását, vázolja a bányászati tevékenységgel összefonódó gazdasági és társadalmi realitásokat, és hangsúlyozza az élet- és helytörténetekben azokat a kapcsolati és időbeli dinamikákat, melyek révén nyilvánvalóvá válik a változások folyamatossága, az a párbeszéd, mely a lakozás, a „kulturálisan élés” lényegi, kreatív, improvizatív részét (vö. Ingold és Hallam 2007; Ingold 2017). „Bánya és zúzómalom” (*minerit și șteampuri*) – F.G. ezzel, az interjú során többször elhangzó szókapcsolattal érzékelteti az államosítás előtti életritmust, melynek része volt a verespataki férfiak (és nők és gyermekek) rendszeres, közvetlen, tapintható kapcsolata az érccel, a bányaváratok által pedig (potenciálisan) az aranyat birtokló válna-val. Ez a közvetlen kapcsolat meghatározta az empirikus

13 F.G., 58, Szarvaspatak.

valóságukat: még a bányába való belépés előtt a már kitermelt aranyon megvásárolt élelem formájában, majd a bányavájakban végzett nehéz, veszélyes munka során, azon túl pedig a zúzómalmokhoz való szállítás és (az asszonyok és gyermekek munkáját is felhasználva) az anyag manipulációjának folyamatai alatt, végül pedig a nemesfém rövidebb-hosszabb birtoklása, majd értékesítése során, a gazdasági és társadalmi viszonyokba való bevezetése és részvétele formájában. A bányászok nemcsak az arannyal, mint – komplex politikai, gazdasági és társadalmi jelentősége miatt – önmagában is értékhordó fémmel léptek kapcsolatba, hanem munkájuk folyamataiban, idejében és intimitásában ők töltötték meg értékkel azt. Ricardo Godoy (1985: 200) szakirodalmi áttekintésében a modern, globális, korporatista kontextusban hangsúlyozza, hogy az ásványok legnagyobb hozzáadott értéke a felderítés során és a felfedezés pillanatában keletkezik. A verespataki preszocialista termelési folyamatokban az absztrakt entitások, azaz a multinacionális bányavállalatok komplex számításai és mérései, a tőzsdén való átláthatatlan játékaik helyett ez az érték sokkal nyilvánvalóbban az egyéni bányászok közvetlen, a tájjal, az érccel, az anyaggal folytatott személyes kapcsolata során jön létre.¹⁴

E kapcsolat – a kitermelési folyamat – során a bányász azt az időt, munkát, fáradságot, testi és lelki erőt és jelenlétet, azt a törődést adja az aranynak, melynek odaáldozása saját életét rövidíti meg a szilikózis vagy az alkoholizmus okozta betegségek végkifejletéként.

*Tudja hogy? Itt az emberek eléggé ittak. S az alkohol megrövidíti a napjait. Kijöttek a bányából, s mentek a kocsmába. Nem mentek haza enni, vagy ilyenek. De tudja? Régen szárazon dolgoztak, s akkor sokan fiatalon haltak meg. Szilikózist kaptak. [...] Bányásztérségekben általában ittak. Mert most is, a Zsil-völgyében, hogy volt, ott is ittak, s nem gyarapodtak, nem csináltak... Ennyik voltak... Megelégedtek annyival, amit épp elfogyasztottak. Nehéz volt. Az emberek kijöttek a bányából, s valahogy lazítottak. S alkohollal könnyítették a nehéz gondolataikon.*¹⁵

14 Ehhez hasonló, a bányászattal kapcsolatos kulturális imagináriusokról óslakos közösségekből származó bányászok kapcsán is írtak (vö. Ballard és Banks 2003; Cochrane 2017: 5; Taussig 2010 [1980]).

15 C.R., 68 és C.Ş., 72, Verespatak.

A beszélgetőtársak gyakran hangsúlyozták, hogy a bányászok rendszerint elitták, elverték a pénzüket. A preszocialista időszakban, a saját maguk által menedzselte termelési kontextusban ez azt jelentette, hogy ha a szegényebb sorúak nagyobb darab aranyat találtak, amint beváltották, nem haza, hanem a kocsmába vezette őket az útjuk, ahol az aranyon nyert pénzt gyakran mind alkoholra költötték. A helyiek egyik kedvelt, s gyakran emlegetett története, hogy régen a gazdagabb bányászok, bányatulajdonosok egyheti munka után pénteken mulatni mentek az abrudbányai *Detunata* nevű étterembe. A héten szerzett vagyonukkal úgy hivalkodtak, hogy három lovaskocsival (*șaretă*) mentek a mulatóhelyre: az elsőben a sétabotot (*toiag*), a másodikban a kalapot küldték, ők pedig a harmadik szekérrel utaztak. Hétfőig haza sem mentek, s minden pénzüket italra, nőkre és szerencsejátéokra verték el.

Verespatakon ezt több beszélgetőtársam is az „arany átkának” (*blestemul aurului*) nevezte. Azt mondják ugyanis, hogy a bányászok nem tudtak meggazdagodni, az aranyon nyert pénzt csak múlandó, üres, sőt önnön és családjuk személyére káros dolgokra költötték.¹⁶ Csak a „különleges” (*deosebit*) vagy „jó” (*bun*), azaz a bányatündér által érdemesnek tartott emberek voltak azok, akik munkájukat kamatoztatni tudták. Nekik gazdaságuk, jószágaik voltak, azokat nevelték, gyarapították, gyermekeik neveléséről, a nekik szánt örökségről (*avere*) gondoskodtak, s ezáltal a közösség javára dolgoztak. C.R. és C.Ș. szerint a gazdaságban való munka folyamatában a férfiak több időt töltöttek a család mellett, így kevesebbet mentek a kocsmába. Ezáltal a család tagjaival nemcsak a kövek porítása és az aranynak a kinyerésére fordított munkában vettek közösen részt, hanem olyan gazdasági tevékenységekben is, melyek kisebb-nagyobb mértékben a megélhetés szempontjából függetlenítték a családot, s főként a férfiakat szabadították valamelyest fel az aranykeresés nyomasztó, bizonytalanságokkal teli terhétől. Az arany azonban nem szeret a földben lenni (...*aurului nu-i place să stea în pământ*), a bányász munka pedig sok időt, sok embert, s az egyes emberek részéről sok odafigye-

16 Ez a gondolat nagyon hasonlít arra, amit Taussig (1980) a bolíviai ónbányászok gondolatvilága kapcsán ír.

lést igényel, ezért a legtöbb bányászcsalád meglehetősen szegényes körülmények között élt.

A szocializmus alatt a bányászmunka nemcsak módjában, de lényegében alakult át, s az érczel való kapcsolat jellege is megváltozott. Az államosítást követően a helyi férfiakat egy időre Oravicabányára vitték, az épülő vasútvonalon dolgozni, Verespatakra pedig fegyvereket hoztak az új állami bánya infrastruktúrájának kiépítésére. Amikor megkezdték az állami kitermelést, nemcsak új, többnyire Moldvából áttelepített munkásokat alkalmaztak, hanem a helyi férfiak is visszakérültek a bányába és az újonnan épült feldolgozóüzemekbe. A hajdani magánbányájaratokhoz fűződő tulajdonjogaik megszűntek, ezzel együtt pedig a bányával való kapcsolatuk is átalakult. Ez az átalakulás nemcsak a jogi-társadalmi viszonyok szintjén, de a gyakorlatban is jelentősen megváltozott mindennapi dinamikákban is tapasztalható volt, hisz a bányászat már nem az egész családot bevonó tevékenység, az érczel és bányával folytatott közvetlen párbeszéd volt, hanem, ahogyan azt fentebb F.G. narratívája is vázolja, (általában) a családfőnek az állami vállalattal kötött szerződéses viszonya. Ez egyrészt azt jelentette, hogy a családok kisebb mértékben voltak kitéve a preszocialista idők esetlegességeinek, amikor „volt olyan időszak, hogy egész hónapban dolgoztak a zúzómalmoknál, s alig bírtak egy 15 kiló (o litră) kukoricalisztet (mălai) venni”.¹⁷ Másrészt viszont az állam közvetítő hatalomként beférkőzött az érczel, a tájjal és térrel, a bányával való kapcsolatba. A helyi bányászok már nem kísérték végig a sziklától a bankig az arany minden lépését, hanem meghatározott munkafolyamatokban vettek részt, s nem voltak állandó jelleggel az arany vagy az azt tartalmazó kőzet közvetlen közelében, hanem – míg az arany a vajatokból a síneken a feldolgozó üzemekbe, majd az állami kincstárba került – a műszak végeztével más tevékenységeket végeztek. Az anyagi és társadalmi elismerésnek köszönhetően, melynek a bányászok a szocialista rendszerben örvendhettek (vö. Kideckel 2002, 2004), ezek a tevékenységek nemcsak a háztáji munkát, hanem kulturális eseményeket, mozizást, bálozást, bányászklubot jelentettek, amelyre a helyiek ma is nosztalgiával gondolnak vissza.

17 I.M.I., 63, Szarvaspatak. A beszélgetőtárs magyarázata szerint ez a mértékegység megegyezik 15 kg-mal, viszont a Román Értelmező Szótár (DEX) szerint ez a régi mértékegység 1 litră = ¼ oca (azaz 318 g Havasalföldön, 323 g Moldvában).

Annak ellenére, hogy a szilikózis és az alkoholizmus továbbra is problémát jelentett a településen (ez elsősorban nők narratíváiból derül ki, akik a férjük vagy apjuk alkoholizmusa okozta anyagi-társadalmi károknak, lelki-testi traumáknak leginkább ki voltak téve), az élettörténetek gyakrabban szólnak arról, hogy az apa, a férj fizetését összegyűjtve, esetleg a gazdaságban nevelt állatok eladásával megépült a szülői ház, esetenként a gyermekek háza is. Bár a háztáji gazdálkodást, az állattartást más régiókhoz képest – a bányászok egyik kiváltságaként – sokkal inkább megengedte a román szocialista rendszer, egzisztenciájuk az állami bányában való munkától függött. Ugyanis, bár a mindennapokban a tárnákban zajló robot során még mindig a hegyel és az ércel kellett megalkudniuk a biztonságos hazatérés és a családjuk fenntartása érdekében, a fizetésük, a megélhetésük direkt módon az államtól, az állami vállalatától függött. A bányatünderrel folytatott kommunikáció ezáltal kevésbé a megélhetés, s sokkal inkább az életben maradás kapcsán lett hangsúlyos. Jelenlétét és hatalmát balesetek, szerencsétlenségek, félelmetes jelenségek (mint az első idézetbeli találkozás) kapcsán artikulálták vagy sejtették.

Mivel a nehézipar (beleértve a nyersanyag-kitermelést) a Román Kommunista Párt kül- és belpolitikája szempontjából kulcsfontosságú volt (vö. Crowther 1988), ezért a rohamosan fejlődő bányászterületeken és iparvárosi térségekben egyre inkább egy-egy iparág dominálta a munkalehetőségeket. Az így létrejövő monoindusztriális régiókban közvetlenül a rendszerváltás után rendkívüli társadalmi-gazdasági problémák álltak elő (vö. Goddard 2017; Kideckel 2002, 2004; Pine 2002; Pine és Bridger 1996). Ugyanis Romániában az ásványi adottságoknak köszönhetően a nehézipar a rendszerváltás utánig, a kilencvenes évek közepéig töretlenül működött (bár helyenként, az infrastruktúra korszerűsítésének elmulasztása miatt veszteségesen). Az állam visszavonulásával viszont a privatizációs folyamatok sok ilyen térségben a munkahelyek teljes vagy részleges megszűnését eredményezték, s így a térség gyors és radikális dezindusztrializálódásához vezettek (Pine 2002; Verdery 1996: 185, vö. Goddard 2017). Ezzel a szocialista időszakban urbanizálódott, az adott iparra specializálódott lakosság nemcsak a munkahelyét, hanem a szakmáját is elveszítette, hiszen az többnyire keresetlenné vált a radikálisan más

logika és igények alapján szerveződő új munkaerőpiacon (vö. Pine 2002). Ugyanis a posztindusztriális globális gazdaság, melyben az ún. tudásalapú (*knowledge-based*) iparoknak és a szolgáltatói szektornak (beleértve a turizmust) van látszólag végtelen növekedési potenciálja (vö. Goddard 2017), a posztszocialista térségek gazdaságpolitikáját is átírta. Így például Románia is már az 1990-es évek végétől az IT- és szoftverszektor fejlesztését priorizálta, nagymértékben elhanyagolva a korábban jelentős nehézipart. Ennek egyenes következménye, hogy a korábban egzisztenciálisan akár egyetlen termelői iparhoz igazodó lakosság a munkahelyével, szakmájával együtt a jövőre vonatkozó perspektíváját is elvesztette, életmódját és életstratégiáit pedig ezekhez a radikális változásokhoz kellett adaptálja.

Történeti, társadalmi, politikai és gazdasági szempontból a verespataki bányászati konfliktus is az 1990-es évek privatizációs folyamatai sorában helyezhető el, ennek értelmében pedig a jellegzetes posztszocialista (vö. Hann, Humphrey és Verdery 2002; Pine 2002; Pine és Bridger 1998; Velicu 2015a), posztindusztriális (Goddard 2017; Maftai 2014) kelet-európai kontextus és az általánosabb globalizációs mechanizmusok helyi lecsapódásaként is értelmezhető (Alexandrescu 2020; Bejan et. al. 2015; vö. Harper 2006). Bár a médiában és a köztudatban a verespataki konfliktus elsősorban környezetvédelmi, bányászatellenes mozgalomként él (vö. Bejan et.al. 2015; Egresi 2011; Maftai 2014; Velicu 2015; Velicu és Kaika 2017; Vesalon és Crețan 2013), s mára egyes helyi szereplők projektellenes narratívái is ezt a diskurzust adoptálták, amikor a Gabriel Resources Ltd. előterjesztette a nagyléptékű beruházást, a lokális közösségek elsősorban az előre látható áttelepítések, a befektetés létszerűtlensége, valamint a privatizációs folyamatoknak az 1990-es évek végére már itt is komolyan érezhető következményei miatt álltak ellen annak. A dezindusztrializáció folyamata, s legfontosabb helyi mozzanataként az állami bányavállalat 2006-ban bekövetkezett végleges bezárása a helyi lakosokat rendkívül kiszolgáltatottá tette, a 2000-es évek után pedig a munkaképes korosztályban egyre többen voltak kilátástalanul munkanélküliek.

A 2000-es évek során súlyosbodó helyi társadalmi-gazdasági problémák kapcsán az ellenállási mozgalmat egyre inkább leuraló civil szervezetek sem tudtak érdemben a helyi diskurzusba bekap-

csolódni. Ugyanis a projekt megállítására fókuszáló szervezetek olyan környezetvédelmi és örökségvédelmi narratívák mentén folytatták és folytatják tevékenységeiket, amelyek nem feltétlenül relevánsak a lokális és egyéni problémák megoldása szempontjából. A helyi közösség tagjai ugyanis sokkal inkább érzik a település elnéptelenedésének, az elköltözések miatt a társadalmi háló megbomlásának, a tájjal való kommunikáció megromlásának (sokan panaszkodtak, hogy az erdő rájuk nő, a vadállatok fenyegetik őket és a kertjeiket, hogy már nem művelik az emberek a földeket), a fenyegető mindennapi anyagi problémáknak a nehézségeit, mint az amúgy is már évek óta omladozó építészeti örökség vagy a folyamatosan átalakuló táj „megmentésének” sürgősségét, vagy pedig annak a ciántechnológiának a káros voltát, ami az elmúlt évszázad során nemcsak Romániában, de a világ minden táján munkahelyeket és megélhetést biztosított emberek számára. Az ökológiai és más globális makronarratívák jelentőségüket veszítik olyan lokális kontextusokban, ahol a mindennapi tapasztalati szinten elsősorban a munkanélküliség, a súlyosbodó anyagi nehézségek vagy maguk és gyermekeik kilátástalan jövője nehezíti meg a létezést. A 21. századi folyékony modernitással, a pointillista, élményközpontú időfelfogással (vö. Bauman 1999; Goddard 2017), az örökségvédelmi törekvésekkel összhangban, részben a helyiek által artikulált problémákra reagálva a projektellenes civil szervezetek egy liberális, „csináld magad” narratívában reflektálatlanul a turizmust nevezték meg „fenntartható” alternatívaként (vö. Eriksen 2016). Mivel ez az alternatíva (például panziók, éttermek létesítése, kézműves termékek árusítása) a lakosság többsége számára anyagi, logisztikai szempontokból vagy ismeretek hiánya miatt megvalósíthatatlan, ez újabb feszültségeket, előítéleteket, ellenségeséget és a kilátástalan helyzet meghosszabbítását eredményezi. A kívülállókkal szemben egyre inkább gyanakvó, bizalmatlan és gyakran elutasító közösség tapasztalataiban és értelmezéseiben a turizmus tehát ugyanannyira nemkívánatos kényszerpálya, mint a külszíni, nagyléptékű bányászati projekt volt azelőtt, hogy a lakosság nagy része elköltözött volna.

Az állam a bánya bezárásához vezető években, majd a kitermelés teljes leállítását követően gyakorlatilag teljesen kivonult a településről.¹⁸ Míg a civil szervezetek az örökség- és környezetvédelmi narratívákat előtérbe helyezve jogi utakon a projektet támadták, helyi szinteken pedig a turisztikai potenciálra igyekeztek felhívni a figyelmet, addig a vállalat az állam után maradt űrben vállalt szerepet: a fizikai és a szociális infrastruktúrába épült be. Napi buszjáratokat működtetett a közeli városokba, hogy az emberek orvoshoz (miután a településen működő orvosi rendelő és gyógyszerár megszűnt), ügyeket intézni és vásárolni járhassanak; külön buszjáratokat indított a topánfalvi és abrudbányai piacokra; eseményeket szervezett, melyeken a bányászati projekt népszerűsítésére is sor került; munkahelyeket kínált, de szinte kizárólag olyan családok egy-egy tagját alkalmazták, s csak ideiglenes munkára, akik szerződésben aláírták, hogy eladják a vállalatnak a házukat; közjegyzőket fizetett, hogy az ingatlanjaikkal kapcsolatos tulajdonjogi dokumentumok naprakészek legyenek; majd később, amikor már tömegesen adták el a helyiek a házaikat, exhumálási eljárásokat és új sírhelyet is fizetett, hogy szeretteiket is magukkal vihessék. Az emberek a megszorult anyagi és szociális körülmények között, egyre gyakrabban éltek a vállalat nyújtotta lehetőségekkel. A településeken a történetek, a pletykák középpontjába a vállalat, valamint a vállalattal fenntartott kapcsolatok kerültek: az ingatlanokra megajánlott vagy megkapott árak, az újonnan létesült vagy megszűnt munkaviszonyok,¹⁹ a megvásárolt házak jelenlegi állapota, használata, a vállalat tevékenységei, majd a 2010-es évek végétől a vállalat és a román állam közötti pereskedés, a jogos és jogtalan követelések, a jövőre és a múltra vonatkozó (összeesküvés-)elméletek.

18 A rurális térségek a 2000-es évek során Románia-szerte a kulturális, a szociális és egészségügyi infrastruktúra leépülését élték meg, orvosi rendelők és iskolák zártak be. Verespatakon – ahol a szocializmus alatt nagy presztízsnak örvendő bányásztelepülés saját orvosi és fogorvosi rendelővel, szülészettel és gyógyszertárral rendelkezett, ezenkívül huszadik századi története során magyar, német, román nyelvű iskolái voltak, a szocializmus alatt (a népességi arányok megváltozása után) pedig két román nyelvű és egy magyar nyelvű iskolát működtettek, mozi, piac, események helyben voltak – a rendelők, iskolák és kulturális intézmények bezárása különösen látványos leépülésnek minősült.

19 A RMGC 2015-ben előbb a munkavállalói 35%-át, majd a maradék 70%-át menesztette (vö. <https://rmgc.ro/>).

Míg korábban biztonságuk, megélhetésük elsősorban az érczel folytatott intenzív kommunikációtól, a mindennapi találkozásoktól, a bányatündér megítélésétől függött, több mint két évtizede a vállalat profitorientált taktikájának, s az ezzel kapcsolatos szeszélyes döntéseinek vannak kitéve.

Nem ajánlottak eleget. Ha adtak volna annyit, amennyit kérünk, már nem lennénk itt! De ezért a szép házért, meg az egész nagy vagyonért (avere²⁰). Másoknak meg... De jobb lett volna, ha elmegyünk... Ha megint jönnének, s adnának (dacă mai vin iară și dau²¹), mennénk. Nincs itt már senki!²²

A helyi lakosság elidegenedése a tértől, a tájtól, a környezettől nem pusztán a tulajdonjogi-viszonyok megváltozásának köszönhető, hanem a társadalmi-ökológiai dinamikák módosulásának velejárója. A verespatakiak ugyanis már nem járnak a hegyre, nem dolgoznak a bányában, kevesen tartanak állatokat, s általánosságban nem a közetekkel és a környezettel való párbeszéd részeként élik meg a mindennapjaikat. Sokkal inkább kiszámíthatatlan gazdaságpolitikai és jogi viszonyoknak, a tértől idegen aktorok (beleértve a különféle civil szervezeteket) tevékenységeinek és fejlesztési kísérleteiknek, politikai döntéseknek és globális korporatista kölcsönhatásoknak vannak kiszolgáltatva. Ez a tény pedig nemcsak a megélhetésük anyagi aspektusaira és a munkához való kapcsolatukra van hatással, hanem a társadalmi és ökológiai kötelékekbe való beépülésével a helyi „kulturálisan élés” dinamikáit, a társadalmi imagináriust befolyásolja.

KONKLÚZIÓ: HOVÁ LETT A BÁNYATÜNDÉR?

A *válva báii* tehát az elmúlt harminc év posztszocialista, dezindusztrializációs folyamatai, a vállalat huszonöt éves helyi tevékenységei során kiszorulta a mindennapi élet ritmikus környezeti, gazdasági, társadalmi interakciónak szintjéről. Ez a visszaszorulás azonban nem a bányatündérnek, mint a társadalmi imaginárius egyik központi és nagy hatalommal rendelkező szereplőjének az „elavulását”, irrelevánsná és a mai modernitás szempontjából értelmetlenné válását jelenti. Sokkal inkább az elmúlt évszázad, s legfőképpen az utóbbi

évtizedek termelési folyamatainak, társadalmi-ökológiai kapcsolatainak, a tájjal folytatott dinamikus párbeszédnek olyan formájú átalakulásáról beszélhetünk, melyek révén a bányatünderrel való interakciókra a tájtól, az anyagtól való fizikai és szimbolikus elidegenedés következtében egyre kevésbé kerül sor. Az emberek ugyanis már nem folytatják azokat az ökológiai és gazdasági tevékenységeket, melyek során szoros és mindennapi kommunikáció alakult ki az aranyat, a hegyet, a kőzeteket őrző *vâlva*-val. Ugyanakkor, a társas-ökológiai kölcsönhatások ezen alapvető megváltozása („...már nem járunk a hegyre...”) nemcsak a tevékenységek, de a birtoklás, a tulajdonjogi dinamikák módosulásának is következménye. Hiszen az ércet az államosítás során a szocialista állam vette tulajdonba, majd a kitermelési jogok koncesszionálásával az arany az állam és a kanadai vállalat köztes tulajdonába került, a földek és házak felvásárlásával pedig a vállalat gyakorlatilag a dombokat, a faluban és a falu körüli tereket vette birtokba.

Ami tehát korábban a bányatünder védelme, illetve az emberek és a bányatünder közös igazgatása alatt állt (az arany, a kőzet, a hegy, a terek, a táj), az mostanra részben az állam, nagyobb részt pedig a vállalat tulajdona; amire korábban a bányatündernek volt hatása (biztonság, gazdasági tevékenységek, anyagi jólét, anyagi döntések), azokban most a vállalat döntéseinek és működésének érződik a befolyása. A Gabriel Resources Ltd. tehát társadalmi-gazdasági szempontból szimbolikusan és funkcionálisan is kiszorította a bányatünderet a mindennapi társas-ökológiai találkozások és kommunikáció szintjéről: birtokolja a teret és a javakat (a megvásárolt házak és a bányászati koncesszió révén); eldöntheti, hogy ki, s milyen mértékben részesülhet a javakból, tehát a megélhetésre van hatása (a házakra megajánlott árak, a munkahelyek vagy más szociális juttatások formájában); egyéni és társadalmi jólétet biztosíthat (tőkéje által); működését homály, a róla való beszédet tabuk és összeesküvés-elméletek övezik (titoktartási szerződések, pletykák, adatvisszatartás miatt). Ez a funkcionális és szimbolikus összeférhetetlenség azonban, amely miatt a vállalat jelenléte a bányatünder háttérbe szorulását eredményezi, felveti azt a kérdést, hogy mi az, ami miatt a vállalatnak a társadalmi-gazdasági és ökológiai kapcsolatokba való bekerülése megnehezíti, esetenként ellehetetleníti a bányatünderrel való interakciókat? E kérdésre egy

lehetséges választ – a termelési folyamatok változásának, a lakozás történeti folyamatának végigkövetésével – a tulajdonláshoz, a birtokláshoz kapcsolódó társadalmi szerződésekbe és a kulturális imagináriusba való analitikus bepillantás adhat. Úgy a bányatündér, mint a vállalat hatásainak valósága, szimbolikus és gazdasági hatalma a tulajdon absztrakciójából adódik. Ilyen értelemben pedig a vállalat nem kevésbé elvont, mint a *válva báii*, s nem valóságosabb hatásaiban, mint ő. Ugyanis a vállalat csak abban a kontextusban rendelkezik azzal a gazdasági és hatalmi tőkével, amelyben a lokális imaginárius és az empirikus tapasztalat szintjén a bányatündér – mint helyi aktor, az arany őrzője, de igazságos és morális szétosztója – a gazdasági interakciók peremére szorul. Ez a kiszorulás pedig olyan kapcsolati dinamikák velejárója, melyek révén a kapitalista magán- és állami tulajdon a társadalmi gazdasági szerződések, az arannyal való interakció alapja. Ennek az imagináriusnak a történeti-tapasztalati hátterét Verespatakon, a huszadik század makro- és mikrotörténeleinek folyamatában, előbb a termelésnek és a szociális-ökológiai interakcióknak a szocialista állam általi erőszakos birtokbavétele, majd a vállalat általi fokozatosabb, a magántulajdon-felhalmozása révén a térrel, a tájjal való kapcsolat megbomlása képezi.

Taussig elméleti-analitikai álláspontjával összhangban tehát azt hangsúlyozom, hogy a verespataki bányatündér kapcsán a globális kapitalizmus saját dinamizmusával szemben azok a folyamatok hangsúlyozandók, melyek által a helyi társadalmi-ökológiai kapcsolatok (nem pedig szerepek és funkciók), azok dinamikus változása (nem pedig térben és időben való rögzítettsége) rajzolódik ki. Ezáltal a lokális kontextusokban nyilvánvalóvá válnak nemcsak azok a társadalmi-ökológiai dialógusok, melyekbe a globalizáció és a piaccgazdaság narratívái és ügymenetei bekapcsolódnak, hanem az is, ahogyan ezek a kölcsönhatások ebben a kapitalista imagináriussal való párbeszédben átalakulnak. Véleményem szerint így elkerülhető, hogy a helyi közösségeket ágencia nélküli passzív befogadókként vagy elszenvedőkként értelmezzük, azonban elébe vágunk annak is, hogy a globalizáció által lehetővé tett kapitalista beruházásoknak a helyi közösségekben manifesztálódó negatív hatásait pusztá történéseként, a mai folyékony modernitásunk *természetes* velejárójaként értelmezzük (vö. Taussig 2010 [1980]: 3–38).

A „kulturálisan élés” folyamatában tehát a bányatündér a kulturális-társadalmi imaginárius részeként, a helyi közösség tagjainak a térrel, a tájjal, az arannyal folytatott párbeszédében vesz részt. E párbeszéd dinamikáinak és kontextusának, a termelési folyamatoknak, valamint a lakozás mindennapi tapasztalatainak (szocialista, posztszocialista) módosulása következtében a vele való kapcsolat is átalakult, háttérbe szorult. A bányatündér – azaz a környezettel való direkt kapcsolat – háttérbe vonulása egyike a helyi válaszoknak azokra a 1996-ban megkezdődött folyamatokra, melyek során a vállalat lassan birtokba vette a termelés és megélhetés tereit és lehetőségeit, valamint a felvásárolt területek, ingatlanok és anyagi tőkéje által beépült a helyi tájba és a szociális infrastruktúrába. A bányatündér visszavonulása tehát a lokális közösségnek a környezetétől való elidegenedése, ennek az elidegenedésnek a narratív formában való megjelenése. A 2010-es évek második felétől a vállalat településen végzett tevékenységeinek fokozatos megszüntetésével azonban az évtized végétől egyre inkább érzékelhetővé vált a civil szervezetek tevékenysége, valamint az UNESCO (egy másik globális vállalkozás) erősödő bekapcsolódása a helyi dinamikákba. A bányatündér elsősorban egy olyan narratív formájában kezd visszatérni, mely a helyi kamaszok idegenvezetési és újfajta – részben idősek történeteinek, másrészt pedig saját csatángolásaikon alapuló – tájismeretében gyökerezik. Ezek az új viszonyulások az elkövetkező időszakban választ adhatnak arra a kérdésre, hogy lehetnek-e a globalizációs folyamatoknak olyan implikációi Verespatakon, melyek nem az elidegenedést, hanem a társadalmi inklúziót veszik alapul, vagy pedig a bányatündér visszatérése alakjának kommodifikációjában merül majd ki.

HIVATKOZOTT IRODALOM

- Alexandrescu, Filip M. (2012). *Human Agency in the Interstices of Structure: Choice and Contingency in the Conflict over Rosia Montana*. PhD Thesis. University of Toronto.
- Alexandrescu, Filip M. (2020). *Social Conflict and the Making of a Globalized Place at Roşia Montană*. Editura Pro Universitaria.

- Abu-Lughod, Lila (1991). Writing Against Culture. In Richard G. Fox (szerk.) *Recapturing Anthropology: Working in the Present: Seminar Papers* (137–161). School of American Research Press.
- Ballard, Chris és Banks, Glenn (2003). Resource Wars: The Anthropology of Mining. *Annual Review of Anthropology*, 32, 287–313.
- Bauman, Zygmunt (2006 [2000]). *Liquid Modernity*. Polity Press.
- Bejan, Raluca, Murvai, Peter, Mihaila, Iulia és Cherciov, Mirela (2015). Transnational Responses to Global Capitalism: The Case Study of the Roşia Montană Campaign. *A Social Work Journal*, 5 (2), 199–207.
- Cochrane, Glynn (2017). *Anthropology in the Mining Industry*. Palgrave Macmillan.
- Crowther, William E. (1988). *The Political Economy of Romanian Socialism*. Praeger.
- Dirks, Nicholas B., Eley, Geoff és Ortner, Sherry B. (1994). Introduction. In Dirks, Nicholas B., Eley, Geoff és Ortner, Sherry B. (szerk.) *Culture, Power, History. A Reader in Contemporary Social Theory* (3–45). Princeton University Press.
- Egresi, István (2011). The Curse of the Gold: Discourses Surrounding the Project of the Largest Pit-Mine in Europe. *Human Geographies – Journal of Studies and Research in Human Geography* 5 (2), 57–68.
- Eriksen, Thomas Hylland (2016). *Overheating: An Anthropology of Accelerated Change*. Pluto Press.
- Goddard, Victoria (2017). Work and Livelihoods: An Introduction. In Narotzky, Susana és Goddard, Victoria (szerk.) *Work and Livelihoods: History, Ethnography and Models in Times of Crisis* (1–27). Routledge.
- Godoy, Ricardo (1985). Mining: Anthropological Perspectives. *Annual Review of Anthropology*, 14, 199–217.
- Hann, Chris, Caroline Humphrey és Katherine Verdery (2002). Introduction: Postsocialism as a Topic of Anthropological Investigation. In Chris Hann (szerk.) *Postsocialism. Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia* (1–28). Routledge.
- Harper, Krista (2006). *Wild Capitalism: Environmental Activism and Postsocialist Political Ecology in Hungary*. Anthropology Department Faculty Publication Series. Paper 81.
- Ingold, Tim (2000a). Culture, Nature, Environment: Steps to an Ecology of Life. In Ingold, Tim (szerk.) *The Perception of the Environment: Essays in Livelihood, Dwelling and Skill* (13–26). Routledge.
- Ingold, Tim (2000b). The Temporality of the Landscape. In Ingold, Tim (szerk.) *The Perception of the Environment: Essays in Livelihood, Dwelling and Skill* (189–208). Routledge.
- Ingold, Tim (2017). On Human Correspondence. *Journal of the Royal Anthropological Institute*, 23(1), 9–27.

- Ingold, Tim és Hallam, Elizabeth (2007). Creativity and Cultural Improvisation: An Introduction. In Ingold, Tim és Hallam, Elizabeth (szerk.) *Creativity and Cultural Improvisation. ASA Monographs 44* (1–24). Berg.
- Kideckel, David A. (2002). The Unmaking of an East-Central European Working Class. In Chris Hann (szerk.) *Postsocialism. Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia* (114–132). Routledge.
- Kideckel, David A. (2004). Miners and Wives in Romania's Jiu Valley: Perspectives on Postsocialist Class, Gender, and Social Change. *Identities: Global Studies in Culture and Power*, 11(1), 39–63.
- Latour, Bruno (1999 [1993]). *Sohasem voltunk modernek*. Osiris Kiadó.
- Low, Setha M. és Lawrence-Zúñiga, Denise (2003). Locating Culture. In Low, Setha M. és Lawrence-Zúñiga, Denise (szerk.) *The Anthropology of Space and Place: Locating Culture* (1–47). Blackwell.
- Maftai, Ștefan Sebastian (2014). The Paradigm Shift? *Roșia Montană* Between Industrialization and Post-Industrialization. *International Journal of Industrial Engineering and Management*, 5 (1), 23–28.
- Magyar Zoltán (2020). A bányaszellem alakja az erdélyi folklórban. *Ethno-Lore*, XXXVII, 343–370.
- Mureșan, Mihaela (2016). Aur și vâlve în legende și povestiri din Munții Apuseni. *Drobeta Seria Etnografie* 26, 59–69.
- Nagy Ilona (1977). Bányaszellem, bányarém. In Ortutay Gyula (szerk.) *Magyar néprajzi lexikon* (1. kötet). Akadémiai Kiadó.
- Nash, June (1979). *We Eat the Mines and the Mines Eat Us. Dependency and Exploitation in Bolivian Tin Mines*. Columbia University Press.
- Pine, Frances (2002). Retreat to the Household? Gendered Domains in Post-socialist Poland. In Chris Hann (szerk.) *Postsocialism. Ideals, Ideologies and Practices in Eurasia* (95–113). Routledge.
- Pine, Frances és Bridger, Sue (1998). Introduction: Transitions to Post-Socialism and Cultures of Survival. In Pine, Frances és Bridger, Sue (szerk.) *Surviving Post-Socialism: Local Strategies and Regional Responses in Eastern Europe and the Former Soviet Union* (1–15). Routledge.
- Püsök Imola (2018). Táj, tér és permanens liminalitás egy (volt) bányásztelepülésen. *Tabula*, 19 (1–2), (Elérhetőség: https://epa.oszk.hu/03100/03125/00031/pdf/EPA03125_tabula_2018_1-2_01.pdf).
- Püsök Imola (2021). A (Hi)Story of Dwelling in a (Post)Mining Town in Romania. In: Krasznai-Kovács Eszter (szerk.): *Politics and the Environment in Eastern Europe* (163–181). Open Book Publishers.
- Rapport, Nigel és Overing, Joanna (2000). Culture. In Rapport, Nigel és Overing, Joanna (szerk.) *Social and Cultural Anthropology: The Key Concepts* (92–102). Routledge.

- Taussig, Michael (2010 [1980]). *The Devil and Commodity Fetishism in South America*. University of North Carolina Press.
- Taussig, Michael (1987). The Rise and Fall of Marxist Anthropology. *Social Analysis*, 21, 101–113.
- Velicu, Irina (2012a). The Aesthetic Post-Communist Subject and the Differend of Roşia Montană. *Studies in Social Justice*, 6 (1), 125–141.
- Velicu, Irina (2012b). To Sell or Not to Sell: Landscapes of Resistance to Neoliberal Globalization in Transylvania. *Globalizations*, 9 (2), 307–321.
- Velicu, Irina (2014). Moral versus Commercial Economies: Transylvanian Stories. *New Political Science*, 1–19.
- Velicu, Irina (2015). Demonizing the Sensible and the ‘Revolution of Our Generation’ in Rosia Montana. *Globalizations*, 12 (6), 846–858.
- Velicu, Irina és Kaika, Maria (2017). Undoing environmental justice: Re-imagining equality in the Rosia Montana anti-mining movement. *Geoforum*, 84, 305–315.
- Verdery, Katherine (1996). *What Was Socialism and What Comes Next?* Princeton University Press.
- Vesalon, Lucian és Creţan, Remus (2013). ‘Cyanide Kills!’ Environmental Movements and the Construction of Environmental Risk at Roşia Montană, Romania. *Area*, 45, 443–451.
- Williams, Raymond (1985). Culture. In Williams, Raymond *Keywords: A Vocabulary of Culture and Society* (87–93). Oxford University Press.